

ОЦІННІСТЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ КНИЖКИ МАРІЇ МАТІОС «НАЦІЯ»)

Анотація. У пропонованій статті на матеріалі, виокремленому з книжки Марії Матіос «Нація», проаналізовано оцінні мовні одиниці, за допомогою яких письменниця відтворила найтрагічніші сторінки з життя своїх краян-гуцулів у період братовбивчої війни між «совітими» повстанськими силами опору, опоетизувала людей і природу Гуцульщини.

Ключові слова: оцінка, оцінність, символ, агентив, оцінна функція, емоційність, експресія.
Summary. Based on the material selected from Maria Matios book "The Nation" the article proposed analyses evaluative lingual units with help of which the authoress reflectes the most tragic pages of the life of her countrymen-hutsuls at the time of fratricidal war between "soviety" and insurgent forces of resistance movement and poetizes people and nature of Hutsulschyna.

Key words: evaluation, estimation, symbol, agentive, evaluative function, emotionality, expression.

Сучасна лінгвістика значну увагу зосереджує на проблемі тексту і його одиниць. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені у 20-50-і роки ХХ ст. Останнім часом активізувалося вивчення висловлювань у комунікативному акті. Учені звертають увагу на процес актуалізації мовцем лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних та інших засобів, які використовуються з метою відтворення картин світу і адекватного сприйняття читачем чи слухачем певної інформації. Важливою текстоутворюючою категорією є категорія оцінки як найбільш яскравий виразник прагматичного значення, тобто значення, якого слово чи висловлювання набуває у мовній ситуації.

Оцінне значення і є тою проблемою, яка вимагає подальшого вивчення незалежно від того, що вона вже висвітлювалась в роботах багатьох вчених: Є.М. Вольф, Н.Д. Арутюнової, Є.Ф. Петрищевої, Ф.С. Бацевича, В.М. Русанівського, Т.А. Космеди, І.Р. Вихованця, А.Ф. Папіної, І.Б. Голуб, В.І. Кононенка та ін. В подальшому вивчення категорії оцінки важливо продовжити на конкретному матеріалі, що і стало метою цієї статті. У ній розглянуто мовні одиниці різних рівнів як засоби створення емоційно-експресивних значень. Матеріал для аналізу відібрано з книжки М. Матіос «Нація».

Марія Матіос – одна з найпопулярніших сучасних українських письменниць, яка подарувала читачам сім поетичних та вісім прозових книжок. В її доробку «Солодка Даруся», «Нація», «Життя коротке» та ін. Книжка «Солодка Даруся» у 2007 р. стала переможцем конкурсу «Книга, яку найбільше читають». У 2005 р. вона була удостоєна Національної премії ім. Т. Шевченка. Перекладена російською мовою. Польською та російською мовами перекладена книжка «Нація». Тривають переклади на інші мови.

Народилась Марія Матіос в с. Розтоки на Буковині. Вона гуцулка до мозку кісток. З молоком матері всмоктала любов до рідної землі – «солодких Карпат», де «овечки біленькі, як надгірні хмари, а люди добрі, ніби кавалок хліба». Вона глибоко пі-

знала і філософські осмислила психологію своїх краян, їхній спосіб життя, світобачення, традиції, культуру, обряди і вірування – усе те, що відтворює народну душу, визначає національний менталітет. Героями її творів є звичайні верховинці, люди гір, з якими їй довелося жити.

Значну частину творів, які увійшли до книжки з промовистою назвою «Нація», письменниця присвятила зображенню найтрагічніших часів у житті гуцулів, коли повстанський визвольний рух на їхніх землях після Другої світової війни був парализований, а репресивна «совітська» машина набирала все жорстокіших обертів, «безжально, без серця в грудях і Бога в душі» виривала з рідних осель, «забираючи в далекі, холодні світи всіх без пощади». Такої зухвалості і жорстокості не бачено тут, «відколи світ та сонце й самі гори...»

Двобій між чужим, прийшлим, що намагалося встановити свої порядки і свою мораль, і тим, що боронило і рятувало свої звичаї, свій життєвий уклад, усе нажите кривавою працею, письменниця змальовує засобами рідного слова. Важливою текстоутворюючою складовою серед цих засобів є категорія оцінки.

Оцінка – це безпосередня або опосередкована реакція мовця (суб'єкта) на явища, які він спостерігає, уявляє, сприймає органами чуттів. Н.Д.Арутюнова відзначає, що «зв'язок оцінного значення з автором мовлення багатомірний. Оцінка виражає особисті думки і смаки мовця, а вони різні у різних людей... Оцінка соціально обумовлена. Її інтерпретація залежить від норм, прийнятих у тому чи іншому суспільстві» [1: 6]. Оцінка ґрунтується на основах суспільної моралі. У філософській енциклопедії подається таке визначення поняття «мораль»: «Мораль (від лат. moralis – моральний) – форма суспільної свідомості, сукупність принципів, норм, якими люди керуються у своїй поведінці. Ці норми є вираженням певних реальних стосунків між людьми, їхнього ставлення до різних форм людської спільноти, до сім'ї, колективу, співробітників, класу, нації, суспільства в цілому» [6: 499]. З нашого

погляду, оцінка є складовим компонентом значення (узуальним чи оказіональним), що, активізуючись у мовленні, відбиває ставлення суб'єкта до певного об'єкта, його діяльності, поведінки тощо.

Не можна не погодитись з В. Кононенком, який вважає, що «в умовах утвердження державного статусу української мови, зростання її пріоритетів і функцій у формуванні національно свідомої особистості відбуваються суттєві зрушення в ціннісних орієнтаціях як щодо самої мови, так і щодо багатьох суспільно вагомих понять... Введення ціннісних критеріїв у мовне буття передбачає утвердження вартісних якостей самої української мови як національного феномена, важливого чинника реалізації національної ідеї» [4: 55].

Оцінність є однією з глобальних категорій художнього тексту. Для вираження оцінки можуть бути використані одиниці усіх мовних рівнів: лексико-семантичного, фразеологічного, морфологічного, синтаксичного та ін. У цьому переконуємося, проаналізувавши одиниці цих рівнів на матеріалі, виокремленому з книжки Марії Матіос «Нація». На лексико-семантичному рівні оцінну функцію найчастіше виконують іменники, прикметники, дієприкметники, дієслова, прислівники.

«Особливістю емоційно-оцінної лексики є те, що емоційна оцінка «накладається» на лексичне значення слова, але не збігається з ним, функція чисто номінативна ускладнюється тут оцінністю, ставленням мовця до явища, що називається» [2: 59]. Серед оцінних іменників у тексті «Нації» першорядне місце займають слова на позначення особи (агенти-ви). Вони називають представників двох антагоністично налаштованих суспільних колективів: представників влади («совітів») і місцевого населення (гуцулів). Зрозуміло, що письменниця оцінює представників влади з позицій своїх краян. Засобами оцінних іменників вона створила узагальнений негативний образ «чужинців», «емгебістів», які «всунулися в наші гори». В уста своїх героїв-гуцулів вона вкладає слова, сповнені глибокою ненависті: *зайди, нечисть, чума, червона гадина, звірі, вороги, двоногі пси, убійники, нелюди, злі собаки на двох ногах, заготівельники людських душ, короста, воші, москалі недобиті* й ін. Як бачимо, у художньому тексті іменники виконують не лише інформативну функцію, але й функцію оцінки. Використання їх обумовлене екстралінгвальними факторами – у цьому разі репресивними діями влади проти «лісових», тобто повстанців, і тих, хто їх підтримує або підозрюється у цьому (а підозрюються усі). Для характеристики молодих повстанців письменниця знаходить слова, сповнені любові і ніжності: *братове, молоді побратими, соколи-наречені*.

У системі оцінних образно-метафоричних засобів, побудованих на національно-культурній традиції, привертають увагу слова-символи, що своїм концептуальним змістом відбивають певні сторони народного життя, особливості його мислення. До

таких прадавніх символів належить *вогонь* – одна з прадавніх священних стихій. В Україні збереглося чимало обрядів, пов'язаних з вогнем [5: 47]. В. Кононенко засвідчує, що слово *вогонь* у сучасній українській мові передає досить широку палітру значень – *життя, радощі буття, оновлення, краса, грізна сила* [5: 49-52]. В новелі «Дванадцять службів» *вогонь* передає внутрішній стан людини – силу, яка не дає їй спокою, штовхає на відчайдушні вчинки: *«Мучить Фрозину всередині нутра щось таке, ніби там розіклали ватру. І пече той вогонь день від дня ...»*. Носієм ідеї *вогню* є слово-поняття *свічка*, яке може перетворитися в символ за умов узагальненого вживання на позначення світла, краси, чарівності, чогось тендітного, ніжного. Саме в такому значенні це слово виступає в новелі «Апокаліпсис»: *«...з темряви вигулькнула Естер. Як тоненька свічечка»*. Тиху й лагідну Оксану (новела «Признай свою дитину») письменниця порівнює зі свічкою, яка *«тане і опакує воском»*.

За існуючою в Україні традицією, свічку запалюють біля померлого «на знак того, що померлий перейшов в область світла – в краще загробне життя» [3: 610]. В аналізованих текстах письменниця не раз звертається до образу свічки, показує, як глибоко ця традиція увійшла у свідомість гуцулів. Збираючись «на той світ», людина задалегідь готувала собі свічку: *«Тимофій – у довгій білій сорочці, що її гуцули випускають поверх полотняних штанів-портяниць, ... із складеними на грудях, як до смерті, руками, мертво (лише без свічки) лежав на білій подушці ... Груба воскова свічка, зсукана вдвоє, з гострим запахом прополісу і з сірником коло неї, лежала на відстані руки від ліжка»*.

Письменниця горює, що багато повстанців і тих невинних «господариків», яких повивозили в сибірі і магадани, поховано без *свічки*, що «чорноброві соколи-наречені чекають – не дочекаються тоненької свічечки в поминальні дні над своїми могилами, розкиданими по лісах і видолінках її солодких Карпат». І сама палить свічки: *«І я палю свічки В церкві на Горечі, І думаю, що хтось Запалить по мені»*. Отже, свічка (свічечка) у творах Марії Матіос усвідомлюється як символ народної пам'яті і високої духовності. Лексема *свічка* виступає також оберегом нації: *«І за здоров'я всіх палила би сто свіч»*.

Серед іменників, що набули позитивного забарвлення, заслуговує на особливу увагу іменник *ліс*. Це загальноновживане нейтральне слово, яке на території, де діяли повстанські загони, внаслідок метонімічного переносу, розвинуло локальне значення і стало символізувати повстанців, повстанську армію: *«А в сорок восьмому Анна-Хана з двома дівчатами з Пісків пішла до лісу»*. Або: *«Уласій має щось з лісом чи ні?» «Але ліс не для нас з Уласієм»*.

Оцінна лексика в «Нації» широко представлена прикметниками, переважно у переносних значеннях. Про повстанців, які ще залишилися по лісах після численних облав і каральних операцій, автор-

ка пише: «По лісах лишилися найзапекліші». Вражають своєю експресивною силою словосполучення з прикметниками-епітетами і прислівниками: *кривавий* ярмарок (битва), *пекельний* і *гострий* біль, *олов'яні* ноги, *чорні* прокльони, *чорна* і *свіжа* туга, просити *файно*, дякувати *красно* і под.

У мовному арсеналі письменниці чимало слів і виразів, які у побуті гуцулів вживалися для вираження глибоких почуттів – любові, ніжності, ласки, трепетного ставлення до родини, добрих сусідів, жалю, розпачу і т. п. Наприклад, прикметники *солодкий* і *солоденький* у значенні любий, дорогий: «Уласійку мій солодкий», «мамко моя солоденька» та ін.

Серед оцінних засобів в аналізованих текстах важливу роль відіграють дієслова. Виразальні можливості дієслова давно привертало до себе увагу багатьох мовознавців і письменників. Ще Н. Греч відзначав, що дієслово «надає мовленню життя».

Працюючи над лексикою своїх творів, Марія Матіос відбирала з-поміж слів одного синонімічного ряду ті, які найбільш чітко передають потрібний відтінок значення і, крім узуальних, мають додаткові оцінні семи. Наприклад: «Москалі *всунулися* в наші гори»; «очі Довгопола *повзали* по людях»; «грунта *загриміли* до колгоспу і под. Привертають до себе увагу авторські локальні дієслова, властиві зображуваній місцевості: *закатрупити* (вбити), *запанити* (запанувати), *прицвяшкувати* (прибити, придушити), *проколінкувати* (простояти на колінах), *спокійнитися* (померти) та ін.

Важливою текстоутворюючою категорією оцінки в «Нації» є одиниці фразеологічного рівня. Маються на увазі прислів'я і сталі словосполучення. Вони вживаються для характеристики людей, їхніх дій і вчинків, розкриття певних ситуацій. Серед них є загальновідомі, широко уживані в українській мові вирази, як наприклад: *дивитися крізь пальці*, *порахувати ребра*, *піти прахом*, *не показувати носа* та ін. Певна частина сталих словосполучень носить локальний характер: *мати панську голову* – бути розумним; *затруїти кров* – зашкодити здоров'ю; *не мати ні дві, ні три* (так кажуть в їхньому селі) – не мати ні до чого відношення; *піти в глину* – померти; *грати вар'ята* – прикидатися недоумкуватим і т. д.

У контекстах творів іноді відомі фразеологізми використовуються у дещо трансформованому вигляді. Скажімо, вираз *тримати язик за зубами* в значенні «мовчати» представлений варіантами *тримати себе за язик*, *тримати язика на припоні* і ін. Усі вони характеризують ситуацію, яка склалася в селі під час «совітів», коли не можна було «*ані писнути*», треба було «*мовчати, як риба в воді*».

В уста своїх героїв письменниця іноді вкладає прислів'я, в яких сконцентрована вироблена віками народна мудрість: *Йде біда – відкривай ворота*; *Від гріховного кореня лихий плід буває*; *Те, що знає дві баби – знає цілий світ* і т. д.

З метою досягнення більшої виразності і емоційності зображення Марія Матіос широко застосовує антонімію. Вона бачить життя у контрастах, і це свідчить не про суперечливість, а про цілісність сприйняття нею дійсності. Письменниця вдається не лише до стандартних, нормативних явищ, але й до контекстуальних парадигм. Власне тому у текстових ситуаціях зустрічаємо не лише антонімічні пари з полярними ознаками, але й індивідуально вибрані, контекстуально опозиційні пари лексем, словосполучень і цілих речень. Наприклад: *помічник* – *ворог*, *тихий* – *буйний*, *весело* – *слізно*, *господарі* – *дикі звірі* і под.

Серед оцінних одиниць лексико-синтаксичного рівня на найбільшу увагу заслуговують порівняння і порівняльні звороти. Зауважимо, що за образами для порівнянь письменниця часто звертається до рідної карпатської природи, повсякденного побуту гуцулів. Наприклад: «*Овечки біленькі, як надгірні хмари*»; «*Люди добрі, ніби ковалок хліба*»; «*Корнелія була красива, як оленця*»; «*Дід був старий і білий, як вранішній туман*».

Порівняння Марії Матіос вражають своєю оригінальністю, несподіваністю, психологічною глибиною. Наприклад, охоплені постійним страхом гуцули порівнюються з *обсипаними трійлом щурами*. Налякана відсутністю чоловіка Юр'яна «проковтнула слину, *ніби проковтнула бритву*» і под.

Як вагомий оцінний засіб привертають до себе увагу односкладні неозначено-особові речення, у яких дійові особи не названі, а все смислове навантаження сконцентроване на діях, у нашому випадку на репресивних діях влади по відношенню до місцевого населення. Нагнітанням такого типу речень створюється трагічний настрій бевиході, безправ'я, беззаконня і страху: «... *беруть* до Сибіру коров'ячого господаря». «*Беруть ... беруть... беруть ...*» «*І тепер вичищають, ой вичищають...*» і т. д. Завдяки контексту імпліцитний підмет у цих реченнях набуває цілком зримих рис, емоції читача зосереджуються не тільки на діях, але й на їх виконавцях.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що Марія Матіос, прекрасно володіючи загальноукраїнськими і місцевими мовними багатствами, створила неперевершені за своєю художньою досконалістю і емоційною силою картини з життя карпатських гуцулів, показала глибинність їхньої культури і духовності. Осмислюючи причини братовбивчої війни, письменниця піднялася на рівень загальнолюдських цінностей. Вона, як пише Коженьовська-Бігун, перекладач «Нації» на польську мову, «не творить чорних і білих персонажів... Ніхто не є однозначно засуджений і ніхто не є абсолютно кришталевий». У братовбивчу війну люди були втягнуті не з власної волі. Трагедія «Нації» набуває загальнолюдського характеру і викликає страх. Страх, бо нещастя і біди випадають на долю невинних людей і можуть статися з кожним із нас.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Время: модели и метафоры // Логический анализ языка. Язык и время. – М.: Индрик, 1997.
2. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – М.: Рольф, 1999.
3. Закон Божий. – Київ, 2003.
4. Кононенко В.І. Рідне слово. – К.: Богдана, 2001.
5. Кононенко Віталій. Символи української мови. – Івано-Франківськ: Плай, 1996.
6. Философская энциклопедия: в 5-ти томах. – М., 1976. – Т. 3.